Literatuur

Gillis Dorleijn
Dirk de Geest
Pieter Verstraeten

AUP

Elementaire Deeltjes

Elementaire Deeltjes, de serie boekjes van Amsterdam University Press (AUP), maakt kennis toegankelijk voor een breed publiek. *Elementaire Deeltjes* is dé manier om snel alles te weten te komen over de onderwerpen die je interesseren.

Experts nemen je mee op een ontdekkingsreis waarbij elk thema in de meest beknopte vorm volledig uitgediept wordt. Een serie handige en handzame boekjes, met altijd het antwoord op de vraag: 'Hoe zit dat nou eigenlijk?'

Ga naar www.elementairedeeltjes.nl voor een overzicht van alle beschikbare *Elementaire Deeltjes*.

7. Het einde van de literatuur?

In de voorgaande hoofdstukken kwam een rijkgeschakeerd beeld van de literatuur naar voren. Culturele praktijken uit een ver en schimmig verleden stonden er zij aan zij met de meest recente literaire modes en fenomenen. De Homerische dichter *meets* fanfiction op het internet. We diepten voorbeelden op uit de meest uiteenliggende domeinen van de literaire cultuur. Van Marcel Prousts *À la recherche du temps perdu* tot *Mijn strijd* van Karl Ove Knausgård. Van avant-gardepoëzie tot het genre van de chicklit. De kleine Nederlandse literatuur kwam aan bod naast de grote literaire tradities uit onze buurlanden. We hebben het gehad over de teksten en de schrijvers zelf, maar eveneens over de sociale contexten waarin ze worden gelezen, over de media waarin ze tot ons komen, over de instituties die het literaire leven organiseren.

Hoe divers dat landschap ook is, er blijven niettemin onontgonnen regio's en blinde vlekken. Zo hebben we ons noodgedwongen beperkt tot de westerse (en zelfs vooral West-Europese) literaturen. Voorts is duidelijk dat sommige periodes uit de geschiedenis gedetailleerder in kaart werden gebracht dan andere. Dergelijke selecties hebben onder meer te maken met het perspectief van het hier en het nu, dat onvermijdelijk elke terugblik mede bepaalt. Je ziet nu eenmaal meer gedetailleerd wat dichterbij staat.

Omgekeerd kan het gebrek aan historische afstand de blik echter ook vertroebelen. Het is vaak moeilijk te zien wat er precies om je heen aan het gebeuren is. Je ziet weliswaar onnoemelijk veel verschijnselen, maar wat betekenen ze precies? Wat zijn de grotere lijnen en patronen? Bij wijze van uitleiding willen we kort nog even stilstaan bij het statuut en de rol van literatuur vandaag (en morgen). Wat valt er te zeggen over de literaire praktijk in de eerste decennia van onze

eenentwintigste-eeuwse samenleving? Wat zijn de immense uitdagingen waar de literatuur voor staat?

Velen zijn ervan overtuigd dat de literatuur heden ten dage een diepe crisis doormaakt. Er zijn de jongste jaren heel wat spraakmakende teksten verschenen die het 'afscheid', het 'einde' of de 'dood' van de literatuur in hun titel voerden. Soms met een uitroepteken, soms met een vraagteken. Vaak zijn dergelijke drastische uitspraken ingegeven door een cultuurpessimisme dat het domein van de literatuur overstijgt. Men stelt zich dan vragen bij het peil van de cultuur of zelfs de beschaving in het algemeen. Ironisch genoeg zijn dergelijke klachten van alle tijden. Zelfs de Romeinen koesterden in bepaalde periodes zo'n algemene ondergangsstemming en allerhande cultuurpessimistische geschriften beleefden een ware hausse in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw – en laat dat nu uitgerekend de periode zijn die achteraf als een grote culturele bloei wordt beschouwd.

Toch zijn er wel degelijk signalen dat het momenteel niet zo goed gaat met de literatuur. Zo staat de boekenmarkt al enkele jaren onder druk: de algemene boekverkoop daalt, boekhandels en uitgevers verdwijnen of gaan op in grote concerns waar het marktdenken domineert boven culturele of literaire overwegingen. De feiten en cijfers die deze neergang aantonen zijn er, maar ze zijn toch niet altijd even eenduidig te interpreteren. Zo is de rol van de lokale boekhandel tot op zekere hoogte overgenomen door grote online boekenplatforms (Bol.com, Amazon), die vaak op wereldschaal actief zijn en die onder meer ook massaal inzetten op het e-book. Het is vooralsnog onduidelijk welke effecten deze grote institutionele omwentelingen hebben op ons koop- en leesgedrag, of zelfs op de manier waarop boeken worden geschreven en gaan functioneren.

In elk geval lijken de hierboven beschreven ontwikkelingen te passen in een algemenere trend van ontlezing die de literatuur zelf te boven gaat. Ook dagbladen en tijdschriften

verliezen lezers, en onderzoek heeft uitgewezen dat er vandaag in Nederland veel minder tijd wordt besteed aan gedrukte media dan enkele decennia geleden (6,1 uur per week in 1975 tegenover 2,5 uur per week in 2011). Daarmee lijkt op het eerste gezicht een einde te komen aan het gestage proces van de democratisering van het lezen, waarbij steeds grotere groepen van mensen toegang kregen tot het geschreven woord en lezen als een belangrijk instrument van sociale ontwikkeling en emancipatie gold. Toch dienen we te bedenken dat lezen meer behelst dan enkel het lezen van het gedrukte woord. Veel sociale media worden – voor zover ze een beroep doen op letters en woorden – nog steeds vooral 'gelezen'. Wat dat betreft lijkt er van ontlezing geen sprake. Wel wordt er hoogstwaarschijnlijk op een heel andere manier gelezen (en vergt dat lezen heel andere competenties). Ondanks de onheilstijdingen blijft de grote meerderheid ervan overtuigd dat lezen belangrijk is en dat kinderen van jongs af aan tot lezen moeten worden aangezet.

De literatuur zelf ontsnapt vanzelfsprekend niet aan de malaise die regeert in de wereld van het boek en het gedrukte woord in het algemeen. De klachtenlijst is bekend en schier eindeloos. Door concernvorming en marktwerking in de uitgeverswereld lijkt het aanbod van literaire boeken te verschralen. De bestsellerlijstjes worden steevast aangevoerd door steeds weer dezelfde nationale en internationale publiekslievelingen van het moment, terwijl oudere boeken – zelfs van monumenten uit de literaire canon – nauwelijks nog te krijgen zijn. Algemeen heeft literatuur buiten de mainstream het steeds moeilijker om een publiek te bereiken. Veel literaire fictie sluit aan bij herkenbare modellen. Vaak lijkt het erop dat de strategieën van het schrijven volgens vaste recepten en formules, lange tijd gemeengoed in de wereld van de genrefictie, ondertussen ook in de gevestigde literatuur hun intrede hebben gedaan.

Het literaire tijdschrift, dat in de twintigste eeuw nog een belangrijke motor was van debat en vernieuwing, is op sterven

na dood. De literaire bijlagen en/of rubrieken van kranten en tijdschriften, die in de jaren negentig van de vorige eeuw nog hun topmoment beleefden, worden steeds dunner. De diepgravende boekbespreking heeft plaats moeten ruimen voor korte signalementen en interviews met schrijvers. Op school heeft het literatuuronderwijs sterk aan relevantie ingeboet en het besef van een literaire canon is vooral bij jongeren zienderogen aan het verdwijnen (al wordt het, enigszins kunstmatig, opnieuw aangewakkerd door allerlei canon-initiatieven).

Naast ontlezing is er bijgevolg sprake van een ontwaarding van de literatuur. Ze heeft onmiskenbaar een deel van haar maatschappelijke prestige verloren. Literatuur heeft door de eeuwen heen met succes heel verschillende functies weten te vervullen: als unieke bron van kennis, als politiek instrument, als model voor de ontwikkeling van het individu en de gemeenschap. Vandaag de dag lijkt ze echter niet langer vanzelf op die sociale rollen aanspraak te kunnen maken. Die functies zijn ogenschijnlijk grotendeels overgenomen door andere media. Films en televisieseries slagen er op dit moment veel beter in het publiek te entertainen dan romans en feuilletons.

Daarbij komt nog dat er zich in de laatste decennia van de twintigste eeuw een proces van culturele nivellering heeft ingezet, waarbij het verschil tussen hogere en lagere cultuurvormen sterk is gaan vervagen. De lezer is een culturele omnivoor geworden, die zowel Proust als fantasy leest. De 'hoge' literatuur is niet langer een geprivilegieerde, haast sacrale vorm van spreken, maar is een onderdeel geworden van een meer uitgebreide amusementsindustrie.

Sommige van die symptomen kunnen met empirisch materiaal worden gestaafd. In andere gevallen gaat het vooral om een vaag gevoel van crisis dat door veel literatuurliefhebbers wordt gedeeld en niet zelden gepaard gaat met een nostalgisch verlangen naar een verleden waarin alles schijnbaar beter was.

Het ligt buiten onze ambities om hierover uitsluitsel te geven, maar we willen wel aan het slot enkele zaken ter overweging geven.

De boekenverkoop mag dan krimpen en het literaire aanbod in de ogen van sommigen verschralen, daar staat tegenover dat er in Nederland in 2013 nog steeds 41 miljoen boeken werden verkocht en dat het literaire aanbod in de boekhandel nog steeds zo groot is dat kiezen (en het gekozene ook daadwerkelijk lezen) allerminst eenvoudig is. In de boekhandel kan je er moeilijk om heen: de literatuur *is* er nog steeds, en wel in heel verschillende smaken, geuren en kleuren. Ondanks de gesignaleerde verschraling is het aanbod eigenlijk nog nooit zo divers geweest: er zijn aparte planken, kastjes en rekken voor alle leeftijden (van het prentenboek voor kleuters tot *young adult*-fictie), voor heel uiteenlopende genres (fantasy, thriller, chicklit, poëzie, dagboeken en brieven, reeksen met heruitgaven van literaire klassiekers, reisliteratuur), voor Nederlandse literatuur én voor literatuur uit de verste uithoeken van de wereld.

In sommige gevallen gaat het daarbij om relatief nieuwe literaire genres, zoals bijvoorbeeld het literaire non-fictieboek, dat in ons taalgebied op voorbeeldige wijze wordt vertegenwoordigd door schrijvers als Geert Mak, Frank Westerman en David van Reybrouck, die de ene bestseller na de andere afleveren. Terwijl non-fictie vroeger vaak met droge informatie werd geassocieerd, weten deze schrijvers de lezer via het geschiedverhaal een soort alternatieve literaire ervaring te bieden. De literatuur lijkt dus eerder uit te breiden dan in te krimpen. Je vindt ze op plaatsen waar je ze misschien niet meteen zou verwachten. In het geval van literaire non-fictie worden trouwens opnieuw de banden aangehaald met de functie van kennisoverdracht, die de literatuur eeuwenlang heeft vervuld maar die gaandeweg ondergesneeuwd was geraakt.

Voor wie de literatuur als een zieke oude vrouw beschouwt en nostalgisch terugverlangt naar haar jongere jaren kan juist

de literatuurgeschiedenis, zoals we die in het voorgaande hebben geschetst, een wijze les zijn. Zo blijkt dat de vermarkting, die vandaag vaak als de grote oorzaak van de kwaal wordt aangewezen, juist een belangrijke factor is geweest in de ontstaansgeschiedenis van de moderne literatuur. Pas wanneer er een markt voor boeken tot stand komt, kan de literatuur zich losmaken uit het oude mecenaatsstelsel en zien we de moderne auteur ten tonele verschijnen, die zich weet te profileren als de onafhankelijke schepper van een origineel kunstwerk. Zonder markt was er gewoonweg geen moderne literatuur.

Wie erover treurt dat de literatuur louter een onderdeel van de amusementsindustrie is geworden, kan troost vinden in de gedachte dat ook dat eigenlijk altijd zo geweest is. De grote negentiende-eeuwse romans, die mettertijd zijn uitgegroeid tot mijlpalen in de literaire traditie, verschenen vaak eerst als feuilletons in de massamedia van die tijd, namelijk de dagbladen en tijdschriften; ze waren bedoeld als lokmiddel om een zo groot mogelijk publiek aan te spreken. Schrijvers schreven, naast hun gedichten en romans, voor het theater en werkten mee aan opera's, wat als een voorafspiegeling kan worden gezien van de cross-mediale adaptaties van vandaag, waarbij boeken – zoals J.K. Rowlings reeks rond de tovenaarsleerling Harry Potter – met of zonder de medewerking van de schrijver leiden tot een hele rits van afgeleide producten (films, websites, computergames, themareizen, gadgets). Dergelijke praktijken beperken zich trouwens allerminst tot het domein van de jeugdliteratuur of de genrefictie; ook prestigieuze schrijvers werken enthousiast mee aan de realisatie van films en series. Iemand als Alexandre Dumas zou zich in de huidige mediacontext als een vis in het water hebben gevoeld. Wat dat betreft, is er weinig nieuws onder de zon.

Vanuit een dergelijk historisch perspectief lijken de slogans over de dood van de literatuur bij nader toezien vooral de dood van bepaalde *opvattingen* uit te drukken die in de negentiende

en vooral de twintigste eeuw een leidende rol hebben gespeeld in het denken over literatuur en cultuur. Anders gezegd, de huidige literaire cultuur neemt meer en meer afstand van opvattingen die in de periode van het modernisme nog vast deel uitmaakten van de literaire doxa of ideologie. Die doxa berust op een viertal componenten: (1) een scherp onderscheid tussen de dominante elitaire highbrowliteratuur en meer populaire cultuurvormen; (2) de idee van de schrijver als een onafhankelijk scheppend individu, dat opereert vanuit een maatschappelijke uitzonderingspositie; (3) het prevaleren van de esthetische functie boven functies als opvoeding of entertainment; (4) de esthetica van de breuk en de vernieuwing boven die van de continuïteit.

Het is dan ook weinig verwonderlijk dat de huidige literaire praktijk opvallende gelijkenissen vertoont met literaire praktijken van vóór de periode van het modernisme. Denk aan de reeds genoemde hausse van literaire non-fictie, waarin kennis en literatuur opnieuw samenkomen, aan de overeenkomsten tussen de publicatiestrategieën van hedendaagse auteurs en de 'romanfabriek' van Alexandre Dumas of aan de opmerkelijke revival van de volumineuze realistische roman, die door de modernisten veelal werd afgedaan als gemakkelijk leesvoer voor de massa (die in hun masculiene perspectief vooral bestond uit wegdromende vrouwen).

Toch willen we de huidige literaire situatie, in weerwil van dergelijke parallellen, niet tot een periode uit het verleden terugbrengen. Als dit boek over literaire praktijken ons iets heeft geleerd, dan is het wel dat de literatuur voortdurend verandert en zich aanpast aan steeds nieuwe maatschappelijke en culturele contexten. Die flexibiliteit is zo groot dat wat op het ene moment als literatuur wordt beschouwd het op het andere moment niet meer is en dat zelfs het begrip 'literatuur' als zodanig permanent aan verandering onderhevig is. Op die manier zal wat wij vandaag literatuur noemen, zich ook in de toekomst blijven ontwikkelen en steeds opnieuw

worden heruitgevonden, in dialoog (en in concurrentie) met andere culturele praktijken en media. Waar die toekomst ons zal brengen, valt moeilijk te voorzien, zoals ook Homerus onmogelijk kon voorspellen dat zijn werk een pak eeuwen later ettelijke malen verfilmd zou worden, en een knotsgekke interpretatie zou krijgen in het hilarische *O Brother, Where Art Thou?* van de Coen Brothers, met onder meer George Clooney in een hoofdrol.